

ІВАН ВИГОВСЬКИЙ ТА ЮРІЙ ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ В ОЦІНЦІ І. НЕЧУЯ-ЛЕВИЦЬКОГО

Складний процес трансформації українського суспільства на початку XXI ст. обумовлений політичною ситуацією в країні, що нерозривно пов'язана з розбудовою ринкової моделі економічного розвитку та формуванням громадянського суспільства. Українство зіткнулося з змінами в суспільних настроях: ми боремось за встановлення сильної влади, за краще життя, за розвиток нової економічної системи.

Сьогоднішня ситуація в Україні, має деякі схожі риси з державотворчими процесами, що відбулися у Гетьманщині у середині XVII ст., і дозволяє оцінити роль особистої харизматичності лідера в умовах політичних трансформацій. Одними з таких харизматичних осіб в історії України середини XVII ст. є постать Івана Виговського та Юрія Хмельницького. Гетьмани мають неоднозначні оцінки у сучасників та істориків. Український письменник І. Нечуй-Левицький у романі “Гетьман Іван Виговський” та історичній розвідці “Юрій Хмельницький” також дає неоднозначні оцінки постатям гетьманів [1].

Іван Виговський та Юрій Хмельницький, державні діячі України – доби Гетьманщини. Їх характер формувався під впливом політичної ситуації в країні – Національно-Визвольна війна середини XVII ст., доба Руїни, міжгетьманська боротьба, московсько-українська війна, пошук нових союзників у боротьбі за збереження державного суверенітету Української держави [2].

Наразі розглянемо погляд І. Нечуя-Левицького на Івана Виговського, як політичного діяча, поданого у романі “Гетьман Іван Виговський” (написаному в 1895 році, надрукованому у Львові, в 1899 р.). Своім романом І. Нечуй-Левицький спробував за осмислити складні драматичні події і складну політичну постать. У десяти розділах твору автор розгортає, крім головної сюжетної лінії, пов'язаної з гетьманом І. Виговським, ще й лінію козацької родини Лютаїв. Ці дві лінії взаємно перетинаються, зацікавлюючи інтригуючими подіями. Хронологічно-публіцистичний виклад межує із малюванням любовних перипетій: три перших розділи описують історію сватання та одруження сорокарічного генерального писаря, державного канцлера, як його називали, Війська Запорізького за Богдана Хмельницького, Івана Виговського з шляхтянкою аристократичного роду Олесею Стеткевичівною; розділи шостий та сьомий – знову ж любовній історії, тепер уже поміж козаком, сином осавула Демка Лютая Зіньком та родичкою молодій гетьманші О. Виговської шляхтянкою Маринкою. Таким чином, п'ять із десяти, половина розділів, мають побутово-моральну основу, яка дозволяє авторові зазирнути в душі своїх героїв, розкрити їхній індивідуальний світ, погляд на події, поведження у найкритичніших моментах [3].

Це не заважає, проте, авторові постійно тримати в полі зору політичну ситуацію в Україні 1654 – 1664 рр. Можна побачити мужнє поведження київського митрополита Сильвестра Косива, котрий відмовився присягати Москві, передбачаючи, що “патріарх Никон, чоловік простий, невчений, крутий та завзятий на вдачку ... зламає нашу автономію і запроторить наших владик і попів в свої льохи... У нас на Україні владики й протопопи – люди з високою просвітою, а в Москві владики невчені й прості ...” [4]. Бачить читач і цинічного, боярина Ф. Бутурліна, і гетьмана Богдана Хмельницького в останні місяці життя, його гнів, обурення з приводу бруталного порушення Московю Переяславської угоди [5].

І. Нечуй-Левицький декілька разів у різних розділах нагадує, як запанувала в Україні Москва, як до міст, не передбачених угодою, надсилають московських стрільців, московських воевод (за угодою – це мав бути лише Київ), як принизили козацьких посланців, не допустивши їх у Вільно 1656 року на переговори між Московією й Польщею та уклавши підступно Віленський трактат, за яким, по суті, Москва віддавала Україну на поталу Польщі [6].

Згадані вище та інші епізоди мають у собі потенційний заряд психологічної мотивації подальших політичних кроків Івана Виговського, вже коли він по смерті Богдана Хмельницького став гетьманом (гетьманував два роки – 1657 – 1659) [7]. У зображенні І. Нечуя-Левицького він постає обережною, з одного боку, освіченою людиною (це він розпочав, як відомо з історії, упорядкування українського правопису, наближення його до фонетичних норм; це він, використовуючи багаті словотворчі можливості української мови, склав “Реєстр Війська Запорізького”, де написання прізвищ відповідало орфоепічним особливостям, де були численні варіанти прізвищ, часто гумористичне забарвлені; сучасні мовознавці називають той «Реєстр...», скріплений підписами Б. Хмельницького та І. Виговського і печаткою, першим джерелом української діалектології). Постає патріотом України, що бажав вирвати її з рук темної, деспотичної Москви, бажав їй просвіти, європейськості, аж ніяк не “зрадником”, як його цілеспрямовано називали російські історики. З іншого боку, І. Виговський постає і марнославцем, і владолобом (ці останні риси підігрівала в ньому і дружина Олесь, заохочуючи “запопасти” скарби старого гетьмана Богдана, прагнучи розкоші і загального поклоніння) [8].

І. Нечуй-Левицький, не приховуючи свого гніву й обурення щодо Москви, разом з тим не поділяє і пропольських устремлінь І. Виговського, не ідеалізує його. «Негатив» досягається окремими штрихами, репліками, лаконічними коментарями. Письменник не уникає сцен, вчинків, що аж ніяк не додають честі головному персонажеві. У здійсненні своїх планів І. Виговський, скажімо, готовий до дій, далеко не

шляхетних, аж до використання найманих убивць (невдала спроба усунути непокірною осавула Ковалевського, що набула розголосу) [9].

Послідовно втілюючи свою історичну концепцію І. Нечуй-Левицький постійно дбає про психологічну обґрунтованість дій свого персонажа та логічно підводить читача до його краху. Особливої ваги набувають у творі епізоди, присвячені виробленню змісту “Гадяцьких пунктів” (1658), за якими Україна мала б дістати досить широку автономію (відносини з поляками на рівних правах; власний суд; свої воєводи; два університети – в Києві і в Брацлаві; власні школи; власне книгодрукування; вільна торгівля тощо). А сам І. Виговський ставав не лише гетьманом, але й великим князем, князівства Руського. “Гадяцькі пункти” порізному були зустрінуті як у польському, так і в українському суспільстві [10]. “Варшава заспокоїлась і неначе повеселішала після важких воєн з козаками за гетьмана Богдана. Новий гетьман України Іван Виговський знов вертав Україну польському королеві. Ця радісна звістка пішла по Варшаві, по всій Польщі. Магнати з’їхались до Варшави, давали на radoшах пишні бенкети...” [11]. Коли ж дійшло до розгляду на Сеймовому зборі у присутності короля Яна Казимира, де від козаків доповідав Юрій Немирич, “Гадяцькі пункти” здалися “блискучому зборові” сенаторів та панів занадто незалежницькими. Проте їх було підписано “з певною надією не додержати свого слова” [12].

Різно негативною була реакція козацької спільноти на крок І. Виговського, на його “універсал”, розісланий по всіх полкових містах та містечках, в котрому “він оповіщав, з якої причини він одірвав Україну од Москви і оддав Польщі” [13]. Тільки десять років минуло, як народ визволився од польського ярма. Польське лихоліття було ненависне народові й простим козакам. Люди не встигли забути про панщину, про всі неправди й притиски од панів польських та ксьондзів” [14].

Діаметрально протилежні позиції означились серед козацької старшини, де чимало полковників, виявивши промосковську орієнтацію, виношувало плани щодо гетьманської булави: серед претендентів були ніжинський полковник – Василь Золотаренко, переяславський – Тиміш Цюцюра, до того ж – і Яким Сомко, брат першої дружини Б. Хмельницькою; а отаман Запорізької Січі – Іван Сірко виступив за Богданового сина – Юрася Хмельницького [15].

Користуючись славою батька і сподіваючись на визнання народних мас, Юрій Хмельницький прагне стабілізувати ситуацію в країні, яку роздирали між собою дві могутні держави: Росія і Польща [16].

Юрій Хмельницький усе сильніше ангажувався в політику, в інтриги проти І. Виговського. У міру того, як слабшали позиції І. Виговського, Юрія Хмельницького все активніше висували в претенденти на гетьманську булаву. І коли І. Виговський склав свої гетьманські повноваження на раді під Германівкою (осінь 1659) Ю. Хмельницького було обрано гетьманом [17].

Одразу ж перед новообраним володарем постало питання зовнішньополітичного курсу Української держави. І. Нечуй-Левицький проводить аналогію між гетьманами і зазначає, що на відміну від І. Виговського Юрій Хмельницький обрав промосковський вектор зовнішньої політики, хоч не любив Москви і ненавидів Польщу, і може більше від других гетьманів хотів зробити Україну самостійною, та не по його силі було те велике діло [18].

Письменник у творі “Юрій Хмельницький” дуже вдало змальовує образ гетьмана, а саме слабкість духу і характеру “куди віяв на нього вітер, куди гнули полковники-порадники, туди й сам гнувся...” [19]. І в самому дебюті нового етапу українсько-російських відносин Юрій Хмельницький і його оточення припустилися помилки – переговори вирішили провести в Переяславі, де були оточені російськими військами О. Трубецького, В. Шереметева. Не витримавши тиску представники уряду України погодилися з вимогами царських дипломатів, навіть не запротестувавши проти зачитаних на раді Трубецьким “14 статей” – фальсифікату, який був виданий за справжні статті договору 1654 року. Тепер Українська держава з рівноправного партнера Росії, втрачаючи державний суверенітет, перетворювалась на провінцію імперії [20].

Так розгорталася ще одна трагічна сторінка в історії України, що її й відтворює І. Нечуй-Левицький у своєму творі, постійно акцентуючи ідею-пересторогу: скільки лиха народові несе братовбивча сутичка, проливання братньої крові, скільки хижого може прокидатися в людях, яка велика Руїна може прийти в Україну. Вражають епізоди кривавих побоїщ під Чигирином між прихильниками І. Виговського та прибулими запорожцями на чолі із І. Сірком, під Слободищами між об’єднаними українсько-російськими військами та польськими “Брат пішов на брата!” – вигукує один із персонажів. Рубали голови один одному близькі родичі, колишні побратими. Багато крові “наточили козаки з своїх таки братів козаків” [21].

В кінці кожного з творів І. Нечуй-Левицький недвозначно висловлює свій погляд на постать І. Виговського та Ю. Хмельницького, називаючи першого “тонким політиком”, “чоловіком великого розуму та європейської просвіти”, “оборонцем прав України”, ставлячи його “врівні з найліпшими діячами тих часів, з Богданом Хмельницьким, П. Дорошенком, І. Мазепою” [22]. Не любив він Москви, продовжує письменник, “за її непросвіченість і постеріг, що Москва не додержить свого слова, одніме привілеї, коли почала ще за живоття Богдана ламати Переяславську умову, піддержувала Польщу на погибель України. Але його польська і шляхетська політика була несвоечасна й антинародна”, натомість Ю. Хмельницький не спромігся врятувати України своєю переминою політикою, не спромігся забезпечити захисту українського населення. Але автор визнає сміливість гетьманіча визнавати свої помилки, переосмислити їх, підкреслює його мужнє рішення відмовитись від гетьманської булави та постригтись в ченці [23].

“Гадяцькі пункти”, на думку І. Нечуй-Левицького, “це найвищий акт автономії України за усю її козацьку історію”, але І. Виговському не вдалося їх втілити у життя [24]. До того ж, він хотів силою зламати опір народних мас, але зазнав поразки. Народ не підтримав Виговського не лише через свій страх перед поверненням старого ярма, але й через неприйняття того типу суспільного ладу, який намагався запроваджувати І. Виговський. Про це І. Нечуй-Левицький пише так: “Уклад України за Богдана був національно-прогресивний і демократичний, уклад уділової Русі, але Україна його часів була схожа на уклад сьогочасної Швейцарії, Америки або Норвегії, де нема привілейованої верстви дворян та дідичів. За Богдана не було верстового поділу в суспільстві за привілеями, були військові, городяни та селяни з однаковими правами. Козаки не зачіпали навіть українських православних дідичів, але не дали, їм великих привілеїв польської шляхти. І. Виговський заводив на Україні уклад старої Польщі або старої аристократичної Англії та феодальної Європи з привілейованим панством. Його політика була регресивна, не національна, аристократична... і І. Виговський впав” [25].

“Переяславська угода” 1659, підписана наступником І. Виговського Юрієм Хмельницьким, на думку автора, позбавила права незалежності український народ, а гетьмана права самостійності щодо прийняття будь-яких рішень, чи то внутрішнього життя, чи то зовнішньої політики. А без цих прав державу неможливо збудувати [26].

З історичної точки зору, можна погоджуватися чи не погоджуватися з таким баченням подій, яке пропонує І. Нечуй-Левицький, але не забуваймо, що це бачення художника – митця і що його як митця цікавить, найперше, людська особистість в історичному процесі з її злетами й падіннями, з її моральністю чи неморальністю, з її чеснотами й хибами, її, зрештою, падіння.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Черняк Н. Козацька доба. – Нью Йорк, 2000. – С. 89-92.
2. Велика історія України. – К., 1993. – Т. 2. – С. 77-88.
3. Нечуй-Левицький І. Князь Єремія Вишневецький. Гетьман Іван Виговський: історичні романи. – К., 1996. – 542 с.
4. Нечуй-Левицький І. Названий твір. – С. 429.
5. Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. 1648-1678 рр. – К., 1999. – С. 212-245.
6. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – К., 1994. – С. 415-448.
7. Мицик Ю. І. Виговський // Володарі гетьманської булави. – К., 1994. – С. 191-236.
8. Грабовський С. Нариси з історії української державності. – К., 1995. – С. 181-185.
9. Нечуй-Левицький І. Князь Єремія Вишневецький. Гетьман Іван Виговський: історичні романи. – К., 1996. – С. 429.
10. Пудро О. І. Виговський // Історія України в особах IX – XVIII. – К., 1993. – С. 300-310.
11. Нечуй-Левицький І. Князь Єремія Вишневецький. Гетьман Іван Виговський: історичні романи. – К., 1996. – С. 435.
12. Нечуй-Левицький І. Названий твір. – С. 440.
13. Нечуй-Левицький І. Названий твір. – С. 471.
14. Нечуй-Левицький І. Названий твір. – С. 480.
15. Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. 1648 – 1678 рр. – К., 1999. – С. 212-245.
16. Смолій В., Степанков В. Названий твір. – С. 248.
17. Мицик Ю. Юрій Хмельницький // Володарі гетьманської булави. – К., 1997. – С. 239.
18. Нечуй-Левицький І. Юрій Хмельницький // Спалах у темряві: Середина XVII ст. – К., 2001. – С. 219.
19. Нечуй-Левицький І. Названий твір. – С. 219.
20. Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. 1648 – 1678 рр. – К., 1999. – С. 250.
21. Нечуй-Левицький І. Юрій Хмельницький // Спалах у темряві: Середина XVII ст. – К., 2001. – С. 220.
22. Нечуй-Левицький І. Князь Єремія Вишневецький. Гетьман Іван Виговський: історичні романи. – К., 1996. – С. 435.
23. Нечуй-Левицький І. Юрій Хмельницький // Спалах у темряві: Середина XVII ст. – К., 2001. – С. 230.
24. Нечуй-Левицький І. Князь Єремія Вишневецький. Гетьман Іван Виговський: історичні романи. – К., 1996. – С. 480.
25. Нечуй-Левицький І. Названий твір. – С. 481.
26. Нечуй-Левицький І. Юрій Хмельницький // Спалах у темряві: Середина XVII ст. – К., 2001. – С. 236.